

L-Arkeoloġija ż-Żejtun u l- inhawi tiegħu

Iż-Żejtun u l-Inħawi Tiegħu fil-Qedem

Kitba tal-Prof. Anthony Bonanno

Nixtieq magħkom nagħti titwila ħafifa fuq iż-Żejtun u l-inħawi tiegħu matul iż-żminiet tal-qedem, minn meta rifsu fuq din il-gżira l-ewwel bnedmin, sa żmien il-Biżantini. Biex nagħmlu dan, nixtieq nehodkom mieghi fi vjaġġ żgħir ta' ffit minut permezz ta' magna immaġinjarja taż-żmien li teħodna 'lura fiż-żmien. Għalhekk irridu nużaw hafna l-ghajnejn gewwinija tagħna, dawk ta' l-immaġinazzjoni, billi nneżżeż għu l-art minn dak kollu li jied il-bniedem minn meta gie hawn (l-ghelieqi bil-hitan tas-sejjieh, il-bini, it-toroq) u narawhom jitilgħu ffit hekk kif nibdew resqin lejn il-preżent.

Nibdew billi mmorru 'lura għal iktar minn 7000 sena ilu, meta dawn il-gżejjer kienu għadhom fl-istat naturali tagħhom. Jekk inharsu mill-ajru, naraw kampanja li tikkonsisti f'gholjet imdawrin b'widien li kieni jwasslu lejn il-baħar dak il-ftit ilma tax-xita li ma jilhaqx jinxtorob mill-art.

Malli l-ewwel bnedmin bdew jghixu fi gżiरitna fi żmien il-hägar Bikri (madwar 5000 sena q.K.), huma kienu jgħammru jew fl-gherien, bħal dak ta' Għar Dalam li jinsab mat-triq li tiehu miż-Żejtun għal Birżebbuğa, jew f'gherejjex mudesti mibnijin bil-qasab u t-tajn, imħaddni flimkien f'irħula żgħar ta' ffit familji. S'issa f'dawn l-inħawi ma nstabu l-ebda fdalijiet ta' dan it-tip ta' rahal; f'Malta hemm biss wieħed fi Skorba, iż-Żebbiegħ. Iżda dan ma jfissirx li m'hemm, jew qatt ma kien hemm fdalijiet bħal dawn. Dawn setgħu inqerdu bil-bini jew inkella għadhom mistura taht il-hamrija.

Meta n-nies ta' żmien il-hägar Mwahhar bdew jibnu l-ewwel bini tal-ġebel, it-tempji megalitici, bejn is-snini 3600 u 2500 q.K., huma kienu xterdu mal-gżira kollha ta' Malta. Fl-inħawi taż-Żejtun huma bnew mill-inqas tliet tempji minn dawn. L-ikbar kumpless

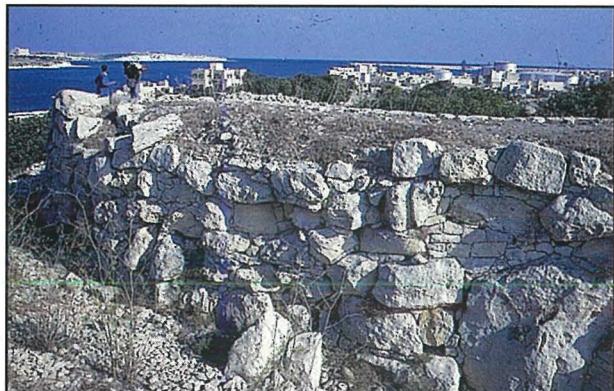
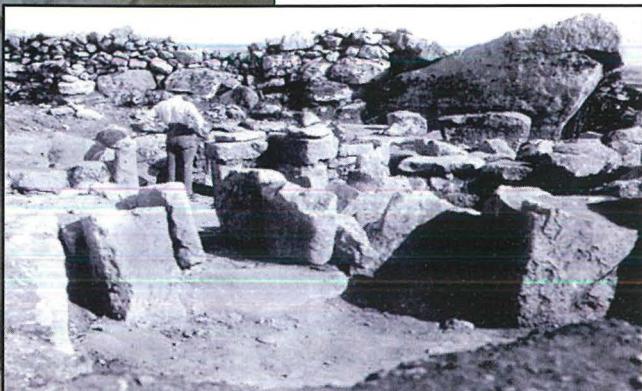
“Nixtieq
nehodkom
mieghi fi vjaġġ
żgħir ta' ffit
minuti permezz
ta' magna
immaġinjarja
taż-żmien ...”

It-tempju ta' Xrobb il-Għażiex waqt li kien qed jinkixef fl-1914-15.

Dehra mill-ajru taż-Żejtun.

It-tempju preistoriku ta' Hal Ginwi waqt li kien qiegħed jinkixeffl-1917.

Fortifikazzjoni tar-rahal ta' Żmien il-Bronz ta' Borg in-Nadur.

kien dak li bnew fuq l-gholja żgħira ta' Tas-Silġ. Dan kien jikkonsisti f'tempju wieħed, minn barra b-hajt f'għamla ta' nagħla u b'faċċata mqammra, it-tnejn b'ġebel kbir wieqaf, u minn ġewwa pjanta simetrika ta' hamest ikmamar kull wahda f'għamla nofs tond; kien jixbah lil wieħed mit-tempji ta' l-Imnajdra jew ta' Hal Tarxien. Iżda dan it-tempju ma kienx wahdu; magenbu kien hemm strutturi oħrajin li tagħhom baqa' fdalijiet ta' ġebel kbir imxerrda fuq l-gholja; tant li naħsbu li kien hemm diġa' santwarju, iktar milli biss maqdes wieħed.

Tempju iehor ta' l-istess tip inbena f'Hal Ginwi, daqs 500m 'l bogħod minn Tas-Silġ, lejn iż-Żejtun. Dan thaffer minn Temi Żammit u rega' tghatta. Iehor illum jinsab fuq xifer l-irdum fuq il-promontorju ta' Xrobb il-Għażin. Il-biċċa l-kbira tieghu iġġarrfet u waqghet fil-bahar. Il-biċċa li baqa' bil-kemm tidher ghax mghottija bit-terrapien. Il-qaghda tieghu, f'xifer l-irdum, hija wahda stramba ghall-ahhar u aktarx ma kinetx hekk mill-bidu. Aktarx li meta nbena, madwar 4000 sena ilu, kien il-ġewwa sewwa u biziż-żmien il-bahar għamel tieghu u kiel il-blat artab bajdani ta' madwaru. Dan l-istess process naturali sejjh ukoll fuq il-ponta tal-Munxar fejn, f'ghomor ta' bniedem, sparixxiet taħt l-ilma biċċa kbira minnu; ahseb u ara x'seta' ġara f'4000 sena.

Wara l-bennejja tat-tempji ġew in-nies ta' żmien il-Bronz li kienu gwerriera, ghax tagħhom nstabu sjuf u mnanar tar-ram fiċ-ċimiteru ta' żmien il-Bronz ta' Hal Tarxien. Dawn okkupaw l-gholja ta' Tas-Silġ, iżda ma nafux għalxiex. Fit-tahfir arkeologiku nstabu biss xi biċċiet tal-fuħħar tagħhom. L-istess nghidu għan-nies li ġew warajhom, dawk tal-faži ta' Borg in-Nadur. Dawn kienu jfittu għoljiet bil-ġnub weqfin biex ikunu mharsin minn xi hbit ta' xi furbani jew xi għadu. Fdalijiet ta' ghnejjex tagħhom instabu fuq l-gholja ta' Borg in-Nadur li kienet ukoll ifforifikata minn-naha fejn kienet fl-istess livell mal-bqija tal-kampanja. Hemmhekk ukoll, dawn in-nies okkupaw tempju iehor u xi familji għammru ġol-fdalijiet tieghu. Bir zghir li nstab fil-bitha ta' l-iskola sekondarja tal-bniet taż-Żejtun aktarx li huwa ta' l-istess żmien għaliex jixbah bil-bosta bjar li nsibuhom hafna f'irħula ta' dawn iż-żminijiet, bhall-Imtarfa, il-Qlejgha tal-Bahrija, in-Nuffara f'Għawdex, u sahansitra ma' xifer il-bahar fil-Qajjenza, ftit 'i bogħod minn Borg in-Nadur.

Imbagħad ġew il-Feniċi. Dawn għażlu li jwaqqfu belt fin-nofs ta' Malta, fejn illum hemm l-Imdina u r-Rabat, u ohra fin-nofs ta' Ghawdex, fejn illum hemm iċ-ċittadella u r-Rabat t'Għawdex. Iżda dawn kienu bahħara u negozjanti u għalhekk kelħhom qxur tal-bahar li kien jinhtiegu il-kenn tal-portijiet. Jidher li l-port favorit tagħhom kien dak ta' Marsaxlokk għaliex għażlu li jwaqqfu it-tempju ta' l-allu tagħhom Axtart fuq l-istess għolja ta' Tas-Silġ. Hawnhekk huma użaw dak li kien għadu wieqaf mit-tempju megalitiku u ziedu mieghu. Minn hemm dan il-maqdes beda jieħu fama ma' l-irrijeh kollha tad-dinja u kieno joqimuh anke l-pirati li kienu jistkennu f'Malta matul ix-xitwa, kif ukoll Massinissa, is-sultan barbaru tan-Numidja (illum l-Algerija).

Ta' żmien il-Feniċi u s-suċċessuri tagħhom, il-Puniċi, instabu bosta oqbra fl-inħawi taż-Żejtun, wieħed minnhom fi triq Santa Katarina. Jgħidu li nstab iehor waqt it-tahfir tax-xelter tal-gwerra fi Triq San

“Ta' żmien il-Feniċi u s-suċċessuri tagħhom, il-Puniċi, instabu bosta oqbra fl-inħawi taż-Żejtun, wieħed minnhom fi triq Santa Katarina.”

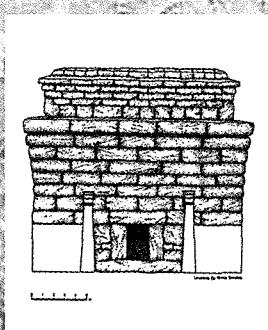

Veduta tal-fdalijiet tal-Villa Rumana fil-biċċa tal-Liceo tal-Bniet taż-Żejtun.

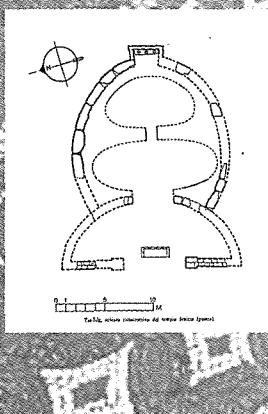

Iskrizzjonijiet bil-Grieg u bil-Puniku minn Tas-Silg.

Pjanta u dehra tat-tempju preistoriku ta' Tas-Silg, kif niżjud mill-Fenici.

Piju X. Dak ta' Triq Santa Katarina kien trinka dejqa imħaffra fil-blat li mal-ġenb tagħha kienet tagħti għal kamra żgħira. Din kien fiha vażuni tal-fuhhar mimlija ghadha mahrūq tal-bnedmin. Il-preżenza ta' oqbra bħal dawn turi li fl-istess inhawi kien hemm xi dar (jew razzett) fejn kienet tqoqqod xi familja – ghaliex l-ebda qraba ta' xi hadd li kien joqgħod fil-belt ma kienu ser jieħdu l-intrigu kollu biex jidflu l-mejjjet daqshekk 'il bogħod.

Fi żmien ir-Ruman, filwaqt li l-belt baqghet l-istess, u bdiet tissejjah Melite, fil-kampanja id-djar u rziezet żgħar bdew jikbru u jiż diedu u bdew jisseqjh u 'vilel'. Dawn hafna drabi kien ikollhom part minnhom fejn tgħammar il-familja u l-ilsiera tagħha, u parti ohra fejn kien isir l-ghasir taż-żejt. Dan kien jinhtieġ apparat goff tal-gebel bi travi kbar ta' l-injam. Wahda minn dawn il-vilel kienet il-villa Rumana li nstab fil-bitha ta' l-iscola sekondarja tal-bniet taż-Żejtun. Wahda ikbar kienet fin-naha msejha ta' Kaċċatura, hdejnej Għar Dalam.

Sadanittant is-santwarju ta' Tas-Silg baqa' jiżdied fl-importanza tieghu. Inbniet bitha kbira quddiemu mdawra bil-kolonni. L-allu meqjuma hemm baqghet Axtart, iż-żda ma' isem din l-allu l-iskrizzjonijiet minquxin fuq il-fuhhar bdew iġibu wkoll l-isem tagħha bil-Grieg, Cera. Kien f'dan iż-żmien li Kajus Verres, il-gvernatur Ruman ta' Sqallija, bagħat xi lsira biex jisirqu mit-tempju l-offerti prezzużi li kelli, fosthom statwetti ta' l-avorju. F'dan iż-żmien komplew jithaffru oqbra taht l-art bħal dawk taż-żmien ta' qabel; uhud minnhom instabu waqt tħaffir ghall-bini jew għal xi trinka. Uhud minnhom instabu meta kien qiegħed jinbena l-istazzjon ta' l-MMU bejn iż-Żejtun u Tal-Barrani u ieħor fi Triq San Klement.

Fis-sena 535 W.K. Malta waqghet taht l-imperu Ruman tal-Lvant, jiġifieri Biżanzju. Kien f'dan iż-żmien li l-bitha l-kbira f'Tas-Silg issaqqfet u saret knisja bi tliet navati sseparati minn żewġ ringieli ta' kolonni. Mis-seklu erbha W.K. 'I hawn l-oqbra maqtughin fil-blat taht l-art bdew jieħdu xejra ohra. Bdew jithaffru numru ta' kmamar tad-dfin (hafna drabi għal tnejn min-nies kull wħadha) fuq kull naha ta' kuridur. Bdew jitnaqq Xu mal-hitan tal-blatt xi simboli ta' l-ewwel nsara u uhud minn dawn l-ipogħej kellhom mejda tonda mdawra fuq żewġ terzi minnha b'art imżerzqa fejn kienu jimteddu fuq ġenbhom il-qraba tal-mejjet biex jieklu l-ikla tal-funeral jew tat-tifikira tal-mewt. Minn qabar li instab fi Triq Luqa Briffa kien hareġ musbieħ b'simbulu nisrani li ispira lill-poeta Dun Karm biex jikteb il-poezija "Il-Musbieħ tal-Mużew".

Qabar sabiħ ta' dan it-tip instab b'kombinazzjoni fit-Triq Tal-Barrani. Tista' tħid li huwa l-unika qabar ta' dan iż-żmien li nstab bla mittiefes. Għalhekk għandu importanza kbira u d-din ja tax-xjenza qiegħda tistenna bil-herqa il-publikazzjoni tieghu u l-wirja tal-ogġetti li nstabu gó fihi .. ■

"Minn qabar li nstab fi Triq Luqa Briffa kien hareġ musbieħ b'simbulu nisrani li ispira lill-poeta Dun Karm ..."

PANEL BEATER & SPRAY PAINTING

- Chassis Alignment
- Measuring System
- Spot/Co2 Welding
- Beam Setting etc.....
- Oven Spray Painting

Tarxien Road, Gudja

Spray with Oven Equipment

Garage Tel/Fax: 2166 5284 • Home: 2169 4557

Prop: Mr. Mario Fsadni • Mobile: 9942 3878